
ЗАЛУЖНА А.Є.,
доктор філософських наук,
професор, кафедра філософії,
Національний університет
водного господарства та
природокористування,
м. Рівне, Україна

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ Г. ЧЕЛПАНОВА

У статті здійснено експлікацію генези філософсько-психологічних поглядів вагомого представника професійної академічної філософії України другої половини XIX – початку XX ст. Г. Челпанова. На основі аналізу праць мислителя висвітлено особливості переорієнтації вітчизняної філософської думки на питання антропологічного та онтологічного характеру, які виявились співзвучними методологічним зрушенням світової філософії XX ст. Відстежено, що погляди Г. Челпанова сформовані в дусі кантівського апіоризму й пронизані особистісно-світоглядною векторністю, позаяк цариною наукових студій вченого постає людина як носій розуму, моральності та свободи. Розкрито особливості психології як філософської та експериментальної науки, основне завдання якої мислитель зводить до визначення законів душевних явищ (почуття, уявлення, думки, бажання) та душевного життя. Значна увага в статті приділяється челпанівській критиці матеріалізму в оцінці чинників формування людської психіки в контексті виведення свідомості з матеріальних процесів та заперечення реальності духовного загалом. Показано, що концептуалізація Г. Челпановим домінанта душі в обґрунтованій ним «філософії психології» закладає істотне підґрунтя для становлення нового рівня психологічної науки в межах взаємозв'язку психології та філософії й значною мірою визначає шляхи розвитку сучасної гуманітаристики.

Ключові слова: душа, свідомість, психіка, матерія, особистість, психологія, філософія.

В статье осуществлено экспликацию генезиса философско-психологических взглядов весомого представителя профессиональной академической философии Украины второй половины XIX - начала

XX в. Г. Челпанова. На основе анализа работ мыслителя освещены особенности переориентации отечественной философской мысли на вопросы антропологического и онтологического характера, которые оказались созвучными методологическим сдвигам мировой философии XX в. Отслежено, что взгляды Г. Челпанова сформированы в духе кантовского априоризма и пронизаны личностно-мировоззренческим вектором, поскольку областью научных исследований ученого является человек как носитель разума, нравственности и свободы. Раскрыто особенность психологии как философской и экспериментальной науки, основная задача которой мыслитель сводит к определению законов душевных явлений (чувства, представления, мысли, желания) и душевной жизни. Значительное внимание в статье уделяется челпановской критике материализма в оценке факторов формирования человеческой психики в контексте вывода сознания из материальных процессов и отрицания реальности духовного в целом. Показано, что концептуализация Г. Челпановым доминанта души в обоснованной им «философии психологии» закладывает существенное основание для становления нового уровня психологической науки в пределах взаимосвязи психологии и философии и во многом определяет пути развития современной гуманитаристики.

Ключевые слова: душа, сознание, психика, материя, личность, психология, философия.

The main key of the article is to show the genesis of philosophical and psychological views of the academic philosopher in Ukraine in second half of XIX - early XX century, Georgiy Chelpanov. The main works of the philosopher were analyzed. It is highlighted on the feature reorientation of domestic philosophical thought on questions of anthropological, ontological and psychological nature that caused methodological upheaval in the global philosophy of the twentieth century. It is showed that the views of H. Chelpanov are formed in the spirit of Kant' aprioryzm and imbued with personal and ideological vektor as the realm of scientific studies scholar presents human as the source of reason, morality and freedom. It is solved the feature of psychology as philosophical and experimental science, the main task of which is to determine the laws of psychic phenomena (feelings, ideas, thoughts, desires) and psychic life in general. In this article, much attention is paid to the article Chelpanov's critique of materialism in assessing of the factors of forming the human psyche in the context of the withdrawal of the material processes of consciousness and spiritual denial of reality in general. It is alleged that the dominant of soul in "philosophy of psychology" which was conceptualized by G. Chelpanov, lays the essential foundation for the establishment of a new psychology within interconnection between psychology and philosophy and largely determines the ways of the modern humanities.

Key words: soul, mind, mind, matter, personality, psychology, philosophy.

Проблема осмислення антропологічної тематики є однією з найбільш пріоритетних у філософській думці й належить до тих вічних питань, які пов'язані з духовним становленням особистості та достотною самореалізацією людської екзистенції. Особливого резонансу вона набуває в періоди ціннісно-сміслових зрушень та втрати стійких духовних орієнтирів, актуалізуючи нагальну потребу морально-антропологічної рефлексії та експлікації специфіки її становлення у вітчизняному академічному дискурсі. Адже в умовах нестабільної соціокультурної ситуації сучасного поступу України, пов'язаної з кризовими тенденціями на всіх рівнях буття та підривом глибинних підвалин гуманістичних цінностей людського існування, виникає посилений інтерес до духовно-моральних та екзистенційно-антропологічних засад філософування та їх ролі у формуванні позитивних світоглядних орієнтацій. Саме вони значною мірою уможливають посилення міри людяності та людськості, діалогічності та етичної відповідальності в проблемному полі плюралістичної сегментації українського суспільства.

Варто зауважити, що в парадигмальних трансформаціях філософської рефлексії кінця XIX – першої половини XX ст., обмовлених трагічними подіями та потрясіннями,

які зазнало людство, особлива увага приділяється питанням осмислення специфіки людського буття, його складності, суперечності та непередбачуваності. Зазначена переорієнтація філософії, яка постала антитезою об'єктивістсько-раціоналістичних та діяльнісно-практичних схем протиставлення людини і світу, «крізь призму феноменологічних, онтологічних, антропологічних, комунікативних, екзистенціалістських, герменевтичних проектів головним питанням своїх роздумів проголошує людину» [5, с.38-39], окреслюючи проблемність духовних, смисложиттєвих та морально-етичних вимірів її присутності світі. Адже людина не тільки має буття, але й є тим унікальним і єдино можливим сущим, яке шукає буття і формує своє відношення до нього, наповнює смислами, завжди знаходиться у певному ставленні до природи, культури, інших людей та до самої себе. Саме тому, феномен людського існування постає основною темою більшості філософських досліджень того часу, а формування та розвиток особистості у духовному вимірі розглядається не стільки в межах індивідуальних наукових інтересів, скільки в зрізі збереження духовного потенціалу людства в цілому.

Зважаючи на те, що виняткового значення у сучасній науковій думці набуває проблема відтворення адек-

ватного змісту культурної спадщини, то неабиякий дослідницький інтерес нині викликає духовно-моральні пошуки представників професійної академічної філософії України другої половини XIX – початку XX ст. Насамперед, це наукова діяльність викладачів університетів і духовних академій, в працях яких «акумулявалися і відтворювалися останні досягнення тогочасної філософської науки» [8, с.4] й творчість яких, не була відірвана від основних тогочасних філософських запитів. Як справедливо зауважує М. Лук: «Принципове значення для них мали питання моралі, й не тільки тому, що ця сфера розглядалася ними як царина, де виявляється практична значущість загальнофілософських ідей, а тому, що ці питання безпосередньо торкалися досить актуальної на той час проблеми, пов'язаної з пошуками виходу суспільства із світоглядної та моральної кризи. Це в свою чергу привело до спроб побудувати новий світогляд на етичних засадах, що є однією з найхарактерніших ознак філософії наприкінці XIX – початку XX ст.» [8, с.6].

У зв'язку з окресленими тенденціями соціокультурного розвитку на особливу увагу у вітчизняній академічній філософії наприкінці XIX – початку XX ст. заслуговує постать надзвичайно талановитого вченого, філософа, психолога, логіка, педагога, етика Г. Челпанова. Наукова та організаційна діяльність цього мислителя кардинально визначила особливості становлення психологічної науки у контексті тісного взаємозв'язку з філософським вченням, окреслюючи значною мірою шляхи розвитку сучасної гуманітаристики. У цьому контексті І. Чубаров у коментарях листів Г.

Челпанова до Г. Шпета зауважує, що Г. Челпанов «був першим справжнім вчителем філософії у таких видних представників Срібного віку, як М.О. Бердяєв, С.М. Булгаков, В.В. Зеньківський, О.Ф. Лосєв, П.П. Блонський та ін.» [9, с.258]. Водночас, ідеї Г. Челпанова мали значний вплив на духовно-моральні та антропологічні орієнтири становлення академічної філософської думки України та виявилися співзвучними методологічній переорієнтації світової філософії XX ст., й саме у плані тематизації онтологічних, психологічних та антропологічних питань сприяли становленню професійної філософії та психології.

Як стверджує учень та послідовник ідей Г. Челпанова В. Зеньківський, найбільш плідний та результативний період наукового поступу філософа припадає на діяльність в Київському університеті імені св. Володимира на кафедрі філософії, де «у всій широті розвернувся його філософський дар» [6, с.672], згодом набувши істотного продовження в Московському університеті. Саме в київський період (1892-1907 рр.) Г. Челпановим була захищена магістерська і докторська дисертації, він став екстраординарним, а згодом і ординарним професором, побачили світ найбільш відомі його праці «Мозок та душа» (1900 р.), «Введення у філософію» (1905 р.). В ці роки вчений стає засновником Психологічного семінару при університеті й перебуває в закордонних відрядженнях, займаючись проблемами експериментальної психології у Психологічному інституті В. Вундта в Лейпцизі та в Інституті фізіологічної оптики в Берліні. Під впливом ідей І. Канта, М. Грота, Л. Лопатіна, В. Вундта та К. Штумпфа вчений, на основі мето-

дологічних філософських підходів й взаємообумовленості емпіричних та методологічних прийомів психологічного пізнання, розробляє концепцію «чистої, емпіричної психології» як самостійної експериментальної науки про душевні явища. Саме в площині зазначених наукових студій вітчизняним мислителем обґрунтовується основне завдання психології – методом самоспоглядання визначити закони душевних явищ (почуття, уявлення, думки, бажання) та душевного життя загалом.

Г. Челпанов, як послідовник вчення М. Грота, повністю погоджується з вчителем щодо необхідності вивчення природознавства для наукових психологічних студій. Вже М. Грот [4], намагаючись створити психологію на об'єктивно-науковому ґрунті з врахуванням всіх тогочасних вітчизняних та зарубіжних досліджень, особливий акцент робить на феномені особистісного буття. Відтак, Г. Челпанов також царину своїх наукових студій переносить на проблему людини як носія розуму, моральності та свободи. Мислитель, в площині взаємодії філософії, зокрема метафізики та гносеології, з психологією обґрунтовує наукову неспроможність «психології без душі» та «психології без допущення гіпотези душі» [14, с.73], постулюючи необхідність активного начала. Переконливо відстоюється позиція щодо неможливості «нічийності» душевних явищ, які завжди мають комусь належати. Адже людина, осмислюючи думки, почуття, бажання уявляє щось таке, яке «мислить», «почуває», «має бажання» і, що у філософській традиції називається суб'єктом, «Я», «душею». У цьому контексті душа постає «як середовище, в якому знаходяться духовні явища» і визначається вче-

ним як «певна єдність, в якій знаходяться уявлення..., яка комбінує та пов'язує» [14, с.76]. Вітчизняний філософ вважає, що саме душа є носієм душевних явищ, які в свою чергу постають виявленням душі, а тому дослідження її природи та властивості має бути основним завданням психології.

Втім, вивчення психології не може зводитись тільки до простого опису та класифікації психічних явищ, а потребує гносеологічного аналізу основних понять психічних процесів та оперування філософськими категоріями «субстанції», «причини», «взаємодії», «відмінності», позаяк «навіть «чистий досвід потребує філософської рефлексії, чому він називається чистим» [14, с.78]. Тобто для того, щоб вийти за межі безпосереднього досвіду необхідно використовувати гносеологічно оброблені поняття, які належать до компетенції філософії. Називаючи філософію наукою про дух й редукуючи її основне питання до визначення ролі духу в світовому розвитку, Г. Челпанов слушно зауважує, що як «фізика, хімія і механіка, необхідні для вивчення основних властивостей матерії, так і психологія сприяє виявленню основних властивостей духу» [14, с.79]. Тому кожний психолог повинен прагнути бути філософом, а психологія повинна стати філософською наукою й такий зв'язок з філософією є природним і необхідним.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. починаються активні спроби втілення матеріалізму в науку, зокрема – психологію. У зв'язку з цим, з метою глибшого розуміння особливості становлення філософсько-психологічних поглядів Г. Челпанова, нагальною потребою є осмислення основних засад творчої генези мислителя

на вістрі протистояння двох протилежних філософських світорозумінь та наукових позицій того часу. Адже на початку ХХ ст. у вітчизняній історико-культурній традиції одночасно набувають особливого посилення як революційні ідеї, які в контексті поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса формують положення історичного та філософського матеріалізму (В. Ленін, Г. Плеханов, О. Богданов, І. Сеченов), так і релігійно-філософський рух. Розгортається інтенсивна діяльність Київського та Московського Релігійно-філософських товариств. Завдяки участі С. Булгакова, Є. Трубецького, С. Трубецького, М. Бердяєва, П. Струве, С. Франка та ін. виходить збірник праць «Проблеми ідеалізму», присвячений проблемам моралі, а згодом – збірник «Вехи» [6].

Як послідовник трансцендентальних основ критичної філософії І. Канта, Г. Челпанов негативно сприймав матеріалістичні тенденції у філософському дискурсі, вважаючи їх примітивними й зверненими до людей, які є філософсько непідготовленими та посередніми. Особливої критики з боку вченого дістали ідеї щодо породження матерією свідомості та редукуванням зведення багатогранності психічних явищ до умовних рефлексів. У праці «Введення у філософію» Г. Челпанов зазначає: «З двох безпосередньо даних родів явищ: матеріальних та психічних, психічні володіють більш очевидною реальністю. Те, що ми називаємо матеріальним, ... є наше уявлення. Наші уявлення, думки, почуття і бажання дані нам безпосередньо, ми сприймаємо їх так, як вони є, між тим, як так наз. матеріальні речі даються нам тільки як уявлення» [17, с.126]. На думку вітчизняного філософа, свідомість не може бути ні рухом матерії,

ні її властивістю, а тим більше функцією мозку, оскільки між фізичними та психічними явищами не існує причинного зв'язку. Він обґрунтовує принципову відмінність фізичного та психічного, різних як по своїй природі, так і по методу пізнання. Г. Челпанов відстоює думку про наукову неаргументованість пояснення мислення як властивості мозку, а тому отождолення матеріального та духовного є неправомірним, оскільки фізичні явища неспроможні породити психічні. Йі аж ніяк не викликає здивування те, що його ім'я в межах догматизованого мислення радянської держави згадувалося негативно і розглядалося в контексті противника матеріалізму та марксизму.

Водночас, піддаючи жорсткій критиці матеріалізм, Г. Челпанов звертається до спадщини І. Канта, вважаючи, що без кантівського апріоризму, зокрема апріорних форм чуттєвості простору і часу, унеможливаються уявлення про природу, а отже стає не можливою й теорія пізнання. Саме тому наукові пошки вченого формуються в дусі апріоризму й спрямовані на обґрунтування теорії пізнання І. Канта засобами фізіології та психології. Натомість, некантіанцем В. Зенківський його не називає, а стверджує, що в метафізичних поглядах він примикає до «неолейбніціанства», а трансценденталізм його вчення «наближується до телеологічного витлумачення в дусі Віндельбанда та Зігварта» [6, с.673]. Відтак, у даному сенсі варто «надавати перевагу звичайному терміну «трансцендентальний реалізм» термін «ідеал-реалізм» [6, с.480]. Особливий акцент учень Г. Челпанова здійснює на телеологічний аспект в апріоризмі свого вчителя, що проявляється в утвердженні постулатів,

які мають право на існування (зокрема, постулат причинності, коли виправдання знань лежить не в сфері логічних доведень, а у вірі). У цьому контексті у Г. Челпанова викликає посилений інтерес самоспоглядання, рефлексія суб'єкта, діяльність свідомості на основі яких виникають апріорні поняття «причинності», «простору», «часу», «руху» [11]. Разом з тим, значне місце у психофілософських поглядах Г. Челпанова займає кантівський принцип автономії особистості та ідея свободи разом з визнанням природного детермінізму. Адже для І. Канта людина – вища ціль, яка не може бути засобом, творець власного морального світу. Усвідомлюючи себе як явище чуттєвого та умодосяжного світу, людська особистість повинна бути свободною, реалізуючи свою самосвідомість та керуючись обов'язком.

І. Кант – один з найвеличніших етиків-моралістів філософії Нового часу, бо ніхто з новочасних філософів не здійснив такого глибинного розуміння моральнісного життя і не мав такого тривалого впливу на моральнісні пошуки філософської думки, як він. Його моральна максима визначається безумовним категоричним імперативом, всезагальним та апріорним, який, впливаючи з чистого практичного розуму, за своєю сутністю виявляється незалежною і автономною заповіддю. Німецький філософ ставить проблему “пошуку та встановлення вищого принципу моральності” [7, с.227] й приходить до висновку про те, що етика має не лише об'єктивний, загальний і позаіндивідуальний статус та виступає як обов'язковий закон, але й нерозривно пов'язана з індивідуальною свободою, з автономією особистості.

Властиво, що проблема особистос-

ті надзвичайно цікавить Г. Челпанова, яка розглядається ним в аспекті співвідношення психічного та фізичного у праці «Душа та мозок». Філософ переконливо доводить, що свідомість людини не може бути виведена з фізіологічних явищ та бути зведеною до них, відстоюючи ідею «паралельності душі та тіла.

Г. Челпанов вважає, що завдяки зусиллям волі здійснюється усвідомлення людиною свого внутрішнього світу крізь призму бажання підпорядкування тіла моєму «Я». Й саме таке уявлення цілісного «Я» в синтезуванні уявлень про внутрішній світ та власного тіла і постає в розумінні вітчизняного філософа особистістю [3]. Здійснивши ґрунтовний аналіз матеріалістичних, ідеалістичних та «спінозистських» концепцій душі (поєднання ідеалістичних та матеріалістичних засад світорозуміння, що визначається філософом у вченнях про душу «психофізичний монізм») мислитель утверджує ідею незалежності фізичних та психічних процесів. Здійснюється спроба синтезу ідеалістичних та матеріалістичних методологічних підходів. Вчений, надаючи особливе місце експериментальним дослідженням у фізіологічній сфері, застерігає про абсолютизацію природничо-наукового аспекту в психологічному вченні. Він переконаний в тому, що ігнорування ґрунтовними теоретичними знаннями, отриманих на базі філософії є згубним для психології. Зазначена апеляція Г. Челпанова до ґносеології та метафізики філософського вчення стає необхідною, оскільки виведення законів душевного життя потребує теоретичного підґрунтя природи душі.

«Філософуючий психолог» визнає субстанційність душі в контексті ор-

ганізації та єдності духовних станів, що передбачає не просте поєднання окремих психічних елементів, а дещо цілісне та єдине, а тому «кожне відчуття, уявлення, яке входить у нашу свідомість, визначається тим цілим, яке можна назвати душею» [13, с.310]. На основі співвідношення матеріальних та духовних начал в людині обґрунтовується інтегральний принцип єдності свідомості та особистісної тотожності. Разом з тим Г. Челпанов пояснює положення про тотожність особистості, яку ні в якому разі не можна розуміти в абсолютному сенсі. Тотожність особистісного «Я» у різні моменти життя зберігається у площині безперервності багатоманітних уявлень, духовних станів, які «змінюють один одного і для різних моментів життя різні» та завдяки «цієї безперервності і встановлюється тотожність нашого «Я» [13, с.307]. Саме наше «Я» є постійним в швидкоплинності душевних явищ і при усьому багатстві розмаїття та змінності психічного життя залишається тотожним самому собі.

Фундаментальним проявом окресленого принципу постає почуття відповідальності за свої вчинки, здійснені нею протягом життя. У зв'язку з цим, мислитель надає особливого значення індивідуальній психології, яка «знаменує вищу точку розвитку сучасної психології» [16, с.307], позаяк її завданням постає визначення індивідуальності. Вітчизняний філософ показує, що особистість ні в якому разі не може бути простим поєднанням окремих явищ і станів психіки, оскільки явища уваги, пам'яті, почуттів, уявлень та ін. забезпечуються існуванням цілісності душевного життя, яка і є основою особистості.

Важливо відмітити, що акцентована

Г. Челпановим увага на втраті психологією душі спонукала до певних суперечок, дискусій, розмислів. Його призив був почутий. І вже у 1916 році побачила світ книга С. Франка «Душа людини», у якій він з боєм констатує: «Прекрасне позначення «психологія» – вчення про душу – було незаконно вкрадене і використане як титул для зовсім іншої наукової сфери; воно вкрадено так ґрунтовно, що, коли тепер ти розмірковуєш про природу душі, про світ внутрішньої реальності людського життя як такої, то займаєшся справою, якій судилося залишатися безіменною...» [12, с.640].

На особливу увагу заслуговує і те, що у 50-х роках ХХ ст. була поставлена інша, надзвичайно фундаментальна ідея С. Рубінштейна про місце людини в світі та житті. У цей період у царині філософії конструюються нові неортодоксальні думки, що суперечили спрощеному офіційному розумінню діалатівського філософування й забезпечили збереження та відновлення професійної філософії. В окресленій площині питання про вихідне онтологічне відношення людського життя “людина-світ” було поставлено і достатньо глибоко проаналізовано російським мислителем С. Рубінштейном, а його праця “Людина і світ” стала філософським вибухом в тогочасній ситуації філософського догматизму та партикулярності. Опираючись на можливості концептуальних ресурсів марксистської моделі, вона відкривала безкінечні перспективи в дослідженні офіційної філософії, й “здійснила революційний переворот..., прорив до нової, більш глибокої основи” [1, с.141]. На цій основі розвивається і стверджується кардинально відмінна позиція, відповідно до якої не люди-

на розглядається крізь призму світу, а світ крізь призму людини й "... уже в гносеологічному і онтологічному плані постає проблема людини як філософська проблема про спосіб існування людини і співвідношення її з буттям, сущим у цілому" [10, с.163]. Людина, таким чином, виступає як частина буття, що усвідомлює все буття й через споглядання (споглядання не отожднюється лише з пізнавальним відношенням до світу, а включає естетичне та етичне, а тому має більш загальний характер) проникає в нього і охоплює його.

Водночас, феномен душі та особливість її співвідношення з психічним, актуалізовані Г. Челпановим не втрачає інтересу і в сучасних наукових дослідженнях. Так, російським психологом Б. Братусь звертає увагу на складність будови душі у свій час так ґрунтовно концептуалізованої вітчизняним філософом. Він наголоше на необхідності поєднання в психології наукового дослідження психіки людини з метафізичними тлумаченнями її вічності та Божественного походження, оскільки «дослідження психіки повинні слугувати розумінню умов розкриття Божественного призначення душі, а слова і повчання про душу повинні мати на увазі розуміння специфіки і законів психічного улаштування людини» [2, с.41]. Привертає на увагу також наведений Б. Братусем приклад про проведення професором Г. Цукерманом на загальних семінарах дослідів мислинневої заміни слів «душа» словами «психіка» у звичних виразах: «ми живемо душа в душу», «у нас панує тепла душевна атмосфера». Такі спроби викликали реакцію сміху, адже кумедними та незвичними постають висловлення: «ми живемо психіка в психіку», «у нас панує те-

пла психічна атмосфера» [2].

Завершуючи наше дослідження, хочеться згадати головні побажання для науковців, висловлені Г. Челпановим на першому святковому засіданні п'ятирічного ювілею Київської психологічної семінарії, яке відбулося 25 лютого 1903 року. На всі проголошені оптимістичні надії утвердження епохи ідеалістичного світорозуміння як найбільш співмірного людському існуванню, вітчизняний вчений з болем прогнозував майбутнє становлення науки в межах позитивістських тенденцій. Для утвердження ідеалістичних уявлень рівень філософської культури, на його думку, є недостатнім й потребує активних моральнісних зусиль, підвищення філософського професіоналізму і відповідного освітньо-наукового середовища. А відтак, основне питання освітньо-наукового простору ХХ ст. – «торжество ідеалізму чи позитивізму знаходиться в руках університетів». [15, с.3-6].

Таким чином, все вище сказане засвідчує сучасну затребуваність філософсько-психологічної спадщини Г. Челпанова, а запропонований вітчизняним мислителем термін «філософія психології» заклало підґрунтя для становлення нового рівня психологічної науки в межах взаємодії та взаємообумовленості психології та філософії. Тематизовані вітчизняним вченим питання антропологічних засад філософського знання у проблемному полі феномена душі та особливості її співвідношення з психічним потребує подальших наукових розвідок, визначаючи значною мірою шляхи розвитку сучасної гуманітаристики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арсеньев А. Размышления о работе С. Л. Рубинштейна "Человек и мир" / А. Арсеньев // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130–160.
2. Братусь Б. С. Психология – наука о психике или учение о душе? // Человек. – 2000. – №4. – С. 30–41.
3. Гурьева О.С. Природа «души» и возможности ее познания (на примере работы Г. И. Челпанова «Мозг и душа») / Гурьева О.С. // Зб. докладів по матеріалам міжнародної конференції 20–21 квітня 2012 р. – Маріуполь : ДВНЗ «Приазов», держ. техн. ун-та, 2012 – С. 208–211.
4. Головенко О. В. Філософські погляди О.Я. Грота : автореферат канд. філос. наук / О.В. Головенко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1197. – 17 с.
5. Залужна А.Є. Життєвий світ людини як смисловий універсум культури: морально-естетичні виміри : дис. ... д-ра філософ. наук / Залужна Алла Євгенівна ; Нац. академ. керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2013. – 376 с.
6. Зеньковский В.В. История русской философии / В.В. Зеньковский. – Харьков: Фолио; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 896 с.
7. Кант И. Критика способности суждения // Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант ; [под ред. В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 5, ч. 1. – С. 161–542.
8. Лук М.І. Етичні ідеї в філософії країни другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / М.І. Лук. – Київ. : Наукова думка, 1993. – 149 с.
9. Письма к Густаву Шпету Г.И. Челпанова, Л.И. Шестова, Б.В. Яковенко, Р.О. Яковсона и др. / Публикация, предисловие и комментарии И. Чубарова // Логос. – 1992. – № 3. – С. 243–263.
10. Рубинштейн С.Л. Из неопубликованной рукописи С.Л. Рубинштейна "Человек и мир" // Вопросы философии. – 1966. – № 7. – С. 161–170.
11. Суходуб Т.Д. Философская позиция Г.И. Челпанова: в оценках мыслителей Серебряного века и современных / Т. Д. Сходуб // Зб. докладів по матеріалам міжнародної конференції 20–21 квітня 2012 р. – Маріуполь : ДВНЗ «Приазов», держ. техн. ун-та, 2012 – С. 185–189.
12. Франк С. Душа человека / Семен Франк // Предмет знания. Душа человека / Семен Франк. – Минск. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 633–690.
13. Челпанов Г.И. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе / Георгий Челпанов. – 5-е изд. – М., 1912. – 319 с.
14. Челпанов Г.И. Об отношении психологии к философии / Г.И. Челпанов // Сборник статей. (Психология и школа). – М., 1912. – 71–83 с.
15. Челпанов Г.И. Отчет о деятельности Психологической семинарии за 1902–1906 гг. / Г. И. Челпанов // Труды психологической семинарии при Университете Св. Владимира. – Т. 1. – Вып. 1. – Киев: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1907. – С. 1–11.
16. Челпанов Г. Современная индивидуальная психология и её практическое значение / Г.И. Челпанов // Вопросы философии и психологии. Книга III (103). – М.: Издание Московского психологического общества при содействии

- С-Петербургского философского общества / Типолиитография Товарищества И.Н. Кушнерёв и К. – май-июнь 1910 г. – С. 306-330.
17. Челпанов Г. И. Сочинения: в 4 т. / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Манжура В. И. – Киев: НПУ; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2014. (Серия «Антология украинской мысли»). ISBN 978-966-197-245-1 (полное издание) Т. 1.: Введение в философию. – 2014. – 405 с. ISBN 978-966-197-246-8 (том 1)

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arsen'ev A. Razmyshleniyya o rabote S. L. Rubynshteyna "Chelovek y myr" / A. Arsen'ev // *Voprosy fylosofyy*. – 1993. – # 5. – S. 130-160.
2. Bratus' B. S. Psykholohyya – nauka o psykhyke yly uchenye o dushe? // *Chelovek*. – 2000. – #4. – S. 30-41.
3. Hur'eva O.S. Pryroda «dushy» y vozmozhnosty ee poznaniyya (na prymere raboty H. Y. Chelpanova «Moz h y dusha») / Hur'eva O.S. // *Zb. dokladiv po materialam mizhnarodnoyi konferentsiyi 20-21 kvitnya 2012 r. – Mariupol' : DVNZ «Pryazov», derzh. tekhn. un-ta, 2012 – S. 208-211.*
4. Holovenko O. V. Filosofo's'ki pohlyady O.Ya. Hrota : avtoreferat kand. filos. nak / O.V. Holovenko ; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 1197. – 17 s.
5. Zaluzhna A.Ye. Zhyttyevyyi svit lyudyny yak smyslovyyi universum kul'tury: moral'no-estetychni vymiry : dys. ... d-ra filosof. nauk / Zaluzhna Alla Yevhenivna ; Nats. akadem. kerivnykh kadrov kul'tury i mystetstvo. – K., 2013. – 376 s.
6. Zen'kovskyy V.V. Ystoryya russkoy fylosofyy / V.V. Zen'kovskyy. – Khar'kov: Folyo; M.: Yzd-vo ЭКСМО-Press, 2001. – 896 s.
7. Kant Y. Krytyka sposobnosty suzhdeniyya // *Sochyneniyya : v 6 t. / Ymmaniuyl Kant ; [pod red. V. F. Asmusa]. – M. : Mysl', 1965. – T. 5, ch. 1. – S. 161-542.*
8. Luk M.I. Etychni ideyi v fylosofiyi krayiny druhoiy polovyny KhIKh – pochatku KhKh st. / M.I. Luk. – Kyiv. : Naukova dumka, 1993. – 149 s.
9. Pys'ma k Hustavu Shpetu H.Y. Chelpanova, L.Y. Shestova, B.V. Yakovenko, R.O. Yakobsona y dr. / *Publykatsyya, predyslovye y kommentaryy Y. Chubarova // Lohos. – 1992. – # 3. – S. 243-263.*
10. Rubynshteyn S.L. Yz neopublikovannoy rukopysy S.L. Rubynshteyna "Chelovek y myr" // *Voprosy fylosofyy*. – 1966. – # 7. – S. 161-170.
11. Sukhodub T.D. Fylosofskaya pozytsyya H.Y. Chelpanova: v otsenkakh myslyteley Serebryanoho veka y sovremennykh / T. D. Skhodub // *Zb. dokladiv po materialam mizhnarodnoyi konferentsiyi 20-21 kvitnya 2012 r. – Mariupol' : DVNZ «Pryazov», derzh. tekhn. un-ta, 2012 – S. 185-189.*
12. Frank S. Dusha cheloveka / Semen Frank // *Predmet znaniyya. Dusha cheloveka / Semen Frank. – Mynsk. : Kharvest, M. : AST, 2000. – 633-690.*
13. Chelpanov H.Y. Moz h y dusha. Krytyka materyalizma y ocherk sovremennykh uchenyy o dushe / Heorhiy Chelpanov. – 5-e yzd. – M., 1912. – 319 s.
14. Chelpanov H.Y. Ob otnoshenyy psykholohyy k fylosofyy / H.Y. Chelpanov // *Sbornyk statey. (Psykholohyya y shkola). – M., 1912. – 71-83 s.*

15. Chelpanov H.Y. *Otchet o deyatel'nosty Psikhologicheskoy semynaryy za 1902-1906 hh.* / H. Y. Chelpanov // *Trudy psikhologicheskoy semynaryy pry Unyversytete Sv. Vladymyra.* – Т. 1. – Выр. 1. – Киев: Тип. Умперат. Ун-та Sv. Vladymyra, 1907. – С. 1-11.
16. Chelpanov H. *Sovremennaya yndivydual'naya psykholohyya y её prakticheskoe znachenye* / H.Y. Chelpanov // *Voprosy fylosofyy y psykholohyy. Knyha III (103).* – М.: Yzdanye Moskovskoho psykholohicheskoho obshchestva pry sodeystviy S-Peterburhskoho fylosofskoho obshchestva / *Typolytohrafiya Tovaryshchestva Y.N. Kushnerëv y K.* – may-yyun' 1910 h. – С. 306-330.
17. Chelpanov H. Y. *Sochyneniyya: v 4 t.* / red. Moz'hovaya N. H., Volkov A. H., avt. vstup. st. Manzhura V. Y. – Киев: NPU; Melytopol': MHPU ym. B. Khmel'nytskoho, 2014. (Seriya «Antolohyya ukraynskoy mysly»). ISBN 978-966-197-245-1 (polnoe yzdanye) Т. 1.: *Vvedeniye v fylosofyyu.* – 2014. – 405 s. ISBN 978-966-197-246-8 (tom 1)